

Жаныгулов К.И.

**КЫРГЫЗ ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЖАШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНДӨГҮ
БАЙЛАНЫШТУУ ОЙ-ПИКИРЛЕРИН ОКУУ-ТАРБИЯ ПРОЦЕССИНДЕ
ЭСКЕ АЛУУ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Жаныгулов К.И.

**ВОПРОСЫ С УЧЕТОМ МНЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ВОЗРАСТНЫМИ
ОСОБЕННОСТЯМИ КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ПОЭТОВ
В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

Кыргызстандагы коомдук жаңылануулар улуттук педагогика илиминин өсүп-өнүгүп, жаңы деңгээлге көтөрүлүшүнө шарт түздү. Өзгөчө этнопедагогика менен этнопсихологияга тийиштүү айтылган жакшы ой-пикирлер таалим-тарбияны улуттук негизде уюштурууга түрткү болууда. Бул жагынан алганда, адамдын жаш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кыргыз элинин педагогикасындагы ойлор менен түшүнүктөр, алардын мазмуну ушул убакытка чейин таптакыр изилденбей келгени, педагогика менен психология боюнча эмгектер менен таанышканда буга көзүбүз жетти.

Ааламга аты чыккан Аль-Фараби адамдын руханий дүйнөсүнүн өнүгүү жолун – күч, кыял жана ойлоо процесстери менен байланыштырса, кыргыз эл акындары анатомия – физиология илиминен кабары жок болсо да, адамдын жаш курак өзгөчөлүктөрүнүн, дененин күч-кубаты, акыл – эсинин жетилүүсү, турмуш тажрыйбасы менен байланыштуу караштыргандары белгилүү.

Окутуу жана тарбиялоо процессинде жаш кезендердин орду, ал өзгөчөлүктөрдү окуу-тарбия процессинде эске алуу маселелери зор. Себеби, жаш курак педагогикасы адамдын психикасынын (туйуу, кабыл алуу, акыл-эс, ойлоо ж.б.) өнүгүүсүн, инсандын калыптаныш процессин (ойноо, окуу, эмгек) жаш курагына ылайык изилдейт. Адамдын бардык жаш курагында өнүгүүсү иш-аракеттин түрлөрү менен байланыштуу экенин илимде изилденген. Ошондуктан «Жаш курак педагогикасы» – бул педагогика илиминин бир тармагы, адамдын психикасынын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша иш-аракетте (ойун, окуу, эмгек) калыптануусун изилдөөчү илим. Ал эми кыргыз эл акындарынын мурастарындагы адамдын өмүр жашына байланыштуу педагогикалык ой-пикирлердин изилденишин анализдөөдө төмөндөгүдөй ойлорго келдик:

1. Өсүп келаткан адамдын жашын кезеңдерге бөлүүдө жана ага байланыштуу түшүнүктөрдүн айтылышы ар кандай болуп колдонулганы белгилүү болду. Атап айтсак, орус тилинде «подросток» деп аталган жаш кезең кыргыз тилиндеги эмгектерде «жаш өспүрүм», «өспүрүм», «жеткинчек», «өскөлөн», «кичине жаштагы жеткинчек», «балакатка жеткен», «эс кирген бала» - деп ар кандай айтылууда.

2. Педагогика жана психология илиминин окумуштуулары баланын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүүдө орус тилиндеги эмгектерден «дошкольная», «школьная», «начальный школьный возраст», старший школьный возраст» - деген түшүнүктөрдү кыргызча «мектепке чейин», «мектеп курагы», «ортоңку мектеп жашы», «жогорку мектеп жашы» - деп которулуп колдонууда.

3. Адамдын өмүр жолундагы жаш өзгөчөлүктөргө байланыштуу «аксакал», же «карыган киши» - деген түшүнүктөр менен бирге «ымыркай», «кызыл эт», «наристе», «бөбөк», «балакай», «бой жеткен», «бозой», «селки» ж.б.у.с. сөздөр кездешет. Бирок, булар жаш курак өзгөчөлүктөрү жагынан улуттук педагогикада изилденбеген жана өмүрдүн кайсы жашында кандай аттар айтылаары аныкталбаган, ошондуктан бир ыңгай айтылуулар болбогону анык.

4. Бүгүнкү күндө балдар менен жаштар арасында улуттук тарбия колго алына баштаган кезде 1-6 жаш, 7-14 жашка чейин, 15 жана 25 жаш куракка байланыштуу улуттук таалим-тарбиялык ой-пикирлер болуп турса дагы, илимий изилдөөгө алынбаганы аныкталды.

5. Этнопедагогика, жалпы педагогика, этнопсихология, жалпы психологияга байланыштуу эмгектер менен таанышканыбызда, элдин адабий мурасындагы таалим-тарбиялык ой-пикирлердин али да болсо окуу-тарбия иштеринде анча колдонулбай жатканы белгилүү болду. Анын ичинде өзгөчө жаш куракты улуттук негизде педагогика менен психология илиминде да атайын изилденбеген.

Кыргыз эл акындарынын мурастарынан баланын эненин боюнда болгондон тартып, өмүрүнүн акыркы күнүнө чейинки аралыктагы өнүгүү өзгөчөлүктөрүн ыр түрүндө баяндап жазгандары белгилүү болду. Мисалы, элдик педагогиканы изилдөөчү Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу, «Баланы жоктон бар кылган, суу..., кан..., аба болуп жан киргизет» - десе, кыргыз эл акыны - ырчы Барпы Алыкулов «Адамзаттын баласы, кырк күндө кызыл кан болот... «Тогуз ай, тогуз күн, тогуз саатта жер жүзүнө түшөт» - деп баланын анатомиялык, физиологиялык жактан жетилээрин мүнөздөйт. Адамдын өмүрүнүн алгачкы кези 1 жашка чейинки аралыкты

кыргыз эл акындары ар кимиси өз алдынча мүнөздөгөн. Атактуу кыргыз эл акыны Т.Сатылганов «бир жашында билинип, кылыгы көзгө илинип» деп, өзүнүн «Балалык» деген ырында баланын аң-сезиминин өсүүсүн, бойу менен ойунун кошо өскөнү менен «бешик» тарбиясын белгилейт. Ушул бир жаш чакты эл акындары баланын отуруп, талпынып, басып, «күл чачып» калган кези деп мүнөздөшөт. Бала 1ге толуп 2 жашка аяк басканда психикалык, физиологиялык өнүгүү бир аз опурталдуу болоорун да билишкен. «Бир жаштагы кризисти» байкаган кыргыз калкы «санамак», «жашынбак», «кууру-кууру – буудай кууру» ж.б. оюн түрлөрүн пайдалануу менен аларды алаксытып, кыйын кезден тез чыгып кетүү аракетин көрсөтүшкөн. Кыргыз эл акындары, мисалы Т.Сатылганов «эки жашар кезинде, күлдүн баарын чандатып, чарчаганды билбеген» десе, төкмө акын – ырчы Үмөтаалы Эсенаман уулу «эки жашка чыкканда, энесине эркелеп» - деп бөбөк кезиндеги баланын энеге жакын, эне жардамына муктаж экенин көрсөтсө, Б.Алыкулов «экинде эскирет... Чулдурап тили чыгат» - деп баланын жетиле баштаганын сүйлөөк, кызыгуу, чарчабай кыймылдаганын сүрөттөйт.

Ал эми үчкө чыккан баланы Токтогул акын «үчкө чыкканда... жыгылып, туруп тили чыгат» - деп баланын кыялдары кызык, тили бал «балдырап сүйлөп бергенде, кайгысы чыгат муңдуунун» - десе, илимий эмгектерде В.С.Мухина, Ж.М.Жумалиева өмүрүнүн экинчи, үчүнчү жылдарында колу-бутунун багыттуу кыймылдары жетилп, айлана-чөйрө менен заттык карым-катышта өнүгө баштайт деп белгилешет. Колдун кыймылдары аспаптык кыймылга өткөндө акыл-ой, сүйлөө речи өнүгөт. 2 жашында бала 200-300 сөзгө чейин, 3 жашында 1500гө жакын сөз билип калат. Ушул кезде баланын тилин жатыктыруу максатында көнүгүүлөр өткөрүүнү педагог-психологдор сунуш кылат. Буга арналган атайын китептер да бар. Сүйлөй баштаган баланы «балдырак» деп, көп нерселерди «бул эмне?», «ал эмне?», «кандай?», «эмнеге?» - деп кызыгып суроодон тажабаса, аларды «эмнечилер» дешет.

Илимий адабияттарда баланын 4-5-6-7 жаш кездери мектеп жашына чейинки бала иретинде мүнөздөлөт. Кыргыз эл акындарынын мурастарында 4-5 жаш курак өз ара тыгыз байланышта сүрөттөлөт. Мадалы Жусупкожо уулу «Бир күнү төрөлөрдөй төртүн келди, сүйлөткөн кызык тилди ачууга» - деп, 4 жаштагы баланын психологиялык-педагогикалык мүнөздөмөсүн баяндап, тилинин өсүп калганын, көп нерсени билүүгө аракеттенгенде тилдин маанисин айткан. «Төрт жашында кадам шилтеп жүрдүң жерде» - деп, 4 жаштагы баланын тың басып, эркин кыймыл аракет жасоо мүмкүнчүлүгүн баяндайт.

Педагогика илиминде 5-6 жаш мектепке чейинки курак иретинде айтылат, ал эми Т.Сатылганов «Бешке жашы чыкканда, кайгы-капа ойлобой, ою-

ндан башка эсинде жок» - деп белгилейт. Демек, ушул чакта жагымдуу сөз, жакшы үлгү-өрнөк көрсөтүүнүн тарбиялык мааниси зор. «Алты жашка чыкканда, алышат ойноп жаш балдар, кыйын кызмат кылгансып чарчап келет... нан сурап» - деп акын ырчы ушул жаштагы баланын негизги иш-аракети оюн экенин көрсөткөнү илимий педагогикада да айтылат. Бирок, 6-7 жаштагы бала жалаң эле эч кайгысыз оюн менен эле алек болбой, чоңдордун ишине көңүл бөлүп, үйрөнгүсү келип, билгиси келип турган убак экенин кыргыз эл акындары «балалык саал токтолот» - деген ойду айтышат.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу «Кыз-жигит» - деген ырында кыз жетиге келсе да куурчак ойноп, кызыл-тазыл нерсеге кызыгып, айлана-чөйрөгө көңүл бөлүп калганын айтып, «Тогузунда толгонот, ойго түшөт ар неме – деп, баланын чоңоюп калганын баяндаган.

Азыр 6-7 жаштагы балдар мектеп окуучулары, өмүрдө кездеше турган күрдөлдүү маселелерди чечүүгө акыл ою жетет, өз алдынча аракеттенет, өзү теңдүү курбулары менен тез аралашып кетет. Бул кезде алар өтө сезгич, эмоционалдуу, ошон үчүн алардын жакшы жактарын кубаттап туруу пайдалуу. Ошентсе да, психикалык-физиологиялык жактан али калыптанып бүтө элек, муун-жүүнү бош, көңүл-ою өзгөрмөлүү, тез кубанат, тез таарынып, бат чарчайт. 8 жашар бала улуулардын сөзүнө ишенет, ийкемдүү, шамдагай келишет. Бул жөнүндө Молдо Кылыч бир гана сөз менен «сегизинде секелек» деп, эс кирген, эмне иштеп, эмне койгонун билген «ыркын башка бөлгөнү», жоопкерчиликти сезип, бирок балалыктан анча алыстай элек кезин айтат. Ал эми Тоголок Молдо «сегизинде үкүлүү топу кийдиң» - деп бой түзөп, элдин көзүнө көрүнө баштаганын белгилейт. Ушуга байланыштуу, кыргызда балдарга «тестиер» бала деген түшүнүк колдонулат. Кыргыз эл акындары 8 жашар кыз бала тууралуу айтканы анын жетилип, көркөмдүк сезими ойгонуп, жаман-жакшы нерселерди айырмалап калганын көрсөтөт.

Молдо Кылыч 9 жашар баланы «тогузда толгонот, ойго түшүп ар неме» - десе, Барпы акын «тогуз жашта торолот, он жашында оңолот» - дегени баланын бойу менен кошо ой-санаасы, аң сезими өсүү жолунда экенин сүрөттөшөт. Азыр 9 жаштагы бала 3 класстын окуучусу. Алар эске сактоо мүмкүнчүлүгү чектелүү болгондуктан көп нерселерди жаттап алууга умтулушат. Жөндөмдүүлүктөрү да калыптана баштаган кези. Бул жаш курагында баланын ой-санаасы жетиле түшүп, иш-аракети менен кулк-мүнөзү калыптана баштайт, жыныстык айырмачылыктар толук билинип, балалык сезимдери жаңы сапатка ээ боло баштаган мезгил. Кол арага жарап, мал тейлейт. Кыздар секелектен тестиер куракка өтүп, үй оокатка аралашып, энесине жардам берип, кол кабыш кылган кези. 10 жашка чыккан баланы Т.Сатылганов «балдар менен күн-түнү, ойноп

жүрөт оолугуп» - десе, Молдо Кылыч «он жашында обозго оюн жакка умтулуп, көңүл коет комузга» деп «обозго» (ыр күүгө) аракеттенип, колуна комуз алып, чертүүгө кунт коюп, аны черткен баланын тегерегине топтолуп, угууга кызыккан мезгили деп эсептейт.

Илимий психологияда 10 жаштагы балдар карым-катнашка муктаж, өзү кызыккан нерсени үйрөнүүгө аракеттенип, тентуш балдар менен чогуу ар кандай нерселер жөнүндө маектешип калат деген ойлор айтылат. Жеткинчек чакта күчөй турган бул көрүнүш баланын өсүп-өнүгүү, таанып-билүү процессинде өтө маанилүү. Бул кезде жаш өспүрүм, балалык чактан «балакатка» жеткен бала, «бой жеткен» куракка өтө турган убакта көптөгөн өзгөрүштөр байкалат.

Элде 9-10 жаштагы балдарды «тай-кунанга минип», «тай жарышка», «кунан жарышка» түшүп калган мезгил деп белгилешет.

10 жаштан 15 жашка чейинки аралык «өспүрүм», «жеткинчек», «козу жашынан кой жашына» өтүп калган мезгил (колуна таяк алып 9-10 жашында козу кайтарганга жараса, 15 жашында кой айдап бакканга жараган мезгил).

Баланын өсүп жетилүүсүндөгү 11-12,13-14,15 жаш курак чактар илимий педагогикада бөлүнбөй туташ каралат. Ал эми кыргыз эл акындар ар бир жаш куракты жекече мүнөздөшөт. Мисалы, Жөжө Каржыбай уулу «Карып менен кеселдин оозун майлап» деген ырында 11 жашар баланын эр жүрөк, эр көкүрөк, эч нерседен коркпогон байдын козусун кайтарып жүргөндө «кырк бир козу союпсуң өзөңгө айдап, карып менен кеселдин оозун майлап» - деп байдын козусун союп, кедейлерге тараткан эр жүрөк мезгил экенин көрсөткөн.

Молдо Кылыч «Он төрт жашта кыз бала, тоту куштай булактайт» - деп толукшуп, өсүп «толгон айдай» жетилген кезин элестеткен, себеби, ушул

кезде кыз баланын санаа-сезими өсүп, өзүнө жана башкаларга болгон көз карашынын өзгөрүшүнө сырткы сыпаты таасир эткени айтылат.

Кыргыз эл акындарынын көпчүлүгү өзүнүн өмүр жолун баяндай келип, жергиликтүү молдолордон кат сабат үйрөнгөнүн айтышат. Молдо Кылыч сыяктуу эле эл акындары Алдаш Молдо, Молдо Нияз, Нышан Молдо, Нурдин Молдо, Тоголок Молдо кат сабатын жергиликтүү молдолордон үйрөнүп, жазганды, окуганды билгендиктен, аларды «Молдо» дешкен экен.

Биз жогоруда айтып өткөндөй кыргыз эл акындары өз баштарынан өткөргөн өмүр жолдорун өздөрүнүн ички жан дүйнөсү менен акыл-сезиминин кандай өскөндүгүн эстей келишип эчен ой-пикирлерди айтышкан. Аларды психологиялык жана педагогикалык жактан негизсиз дей албайбыз.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы – Б., 1995.
2. Абу Насыр Аль-Фараби. Социально-этические тракты – Алма-Ата, 1975.
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы 2 т. турат. 1-т. түзгөн К.Жусупов.
4. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү – Б., 2000.
5. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы – Б., 2002.
6. Садык Алахан (Тиллебаев) Беш молдо – Б., 2004.
7. Молдо Кылыч Казалдар. Түзгөн О.Сооронов – Ф., 1991
8. Мурас: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Женижок, Токтогул ж.б. Түзгөн М.Абдылдаев – Ф., 1990.
9. Барпы: Чыгармалар. 2 т. турат. Түзгөн Б.Апилов – Б., 1995.
10. Тоголок Молдо. Чыгармалар.1 т.-,Ф.,1994.